

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 3. Ordu Bölgesi'nde Aşılama Çalışmaları

Vaccination in the Third Army Region During the First World War

Mustafa KARATEPE^a

^aTıp Tarihi ve Deontoloji AD,
Pamukkale Üniversitesi Tıp Fakültesi,
Denizli

Geliş Tarihi/Received: 06.03.2009
Kabul Tarihi/Accepted: 21.05.2009

Tebliğ yeri ve tarihi: "1. Uluslararası
Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal
Tıp Tarihi Kongresi" Konya 20-24
Mayıs 2008.

Yazışma Adresi/Correspondence:
Mustafa KARATEPE
Pamukkale Üniversitesi Tıp Fakültesi,
Tıp Tarihi ve Deontoloji AD, Denizli,
TÜRKİYE/TURKEY
mkaratepe@pamukkale.edu.tr

ÖZET Amaç: Bu makalede Birinci Dünya Savaşı yıllarında 3. Ordu Bölgesi'nde aşı uygulamaları ile bulaşıcı hastalıklardan korunma çalışmaları incelenmeye çalışılmıştır. **Gereç ve Yöntemler:** Birinci Dünya Savaşı süresince 3. Ordu Sıhhiye Reisliği tarafından hazırlanarak İstanbul'a gönderilen raporlar ana kaynağı teşkil etmektedir. Konuyla ilgili makalelerin taranmasıyla veriler genişletilmiştir. Bulgular kronolojik sıra ile yazılmıştır. **Bulgular:** Birinci Dünya Savaşında 3. Ordu Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarını koruma görevini üstlenmişti. Savaş öncesinde cepheye asker sevkıyatı, savaş sırasında yaralıların geriye nakli ve işgal edilen yerlerin sivil ahalisinin iç bölgelere göç etmesi gibi nedenlerle önemli nüfus hareketleri yaşandı. Savaşın yol açtığı olumsuz koşullar nedeniyle yeterli gıda, temiz içme suyu ve yeterince temizlenme imkânı bulunmadığı için ortam salgın hastalıkların görülmesine uygun hale gelmişti. Üçüncü Ordu askerlerinin ve bölgedeki sivil halkın bulaşıcı hastalıklardan korunması için büyük çaba sarf edilmiştir. Mart 1915 tarihinde 3. Ordu Sıhhiye Reisliğine atanan Dr. Tevfik Salim (Sağlam) Bey'in her ay düzenli olarak hazırlayıp İstanbul'a gönderdiği raporlar bu çabanın belgelerini oluşturmaktadır. **Sonuç:** Orduya alınan erlere çiçek, kolera ve çiçek aşısı rutin olarak yapılmıştır. Salgınların çıktığı bölgede bulunan birliklerde aşılama çalışmaları yapılmıştır. İşgaller ve açlık nedeniyle yerlerini yurtlarını terk etmek zorunda kalan siviller de aşıyla korunmaya çalışılmıştır. 1917 yılından itibaren siviller arasında görülen salgın hastalıklarla mücadele görevi orduya verilmiştir. Bu dönemde bölge nüfusunun %44,8'ine çiçek aşısı yapılmıştır. İstanbul'dan gönderilen aşılama raporları yeterli olmadığı için Erzurum'da, Erzurum'un işgalinden sonra da Sivas ve Merzifon'da aşı üretim laboratuvarları kurulmuştur. Sadece Sivas laboratuvarı 1.169.810 kişilik çiçek aşısı hazırlamıştır. Savaş koşullarında çok zor şartlarda yapılan bu çalışmalar tıp tarihimizin gurur sayfalarından birini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, aşılama, salgın, Türkiye

ABSTRACT Objective: The aim of this study was to investigate vaccination studies and preservation of contagious diseases in the third army region during the First World War. Study Design. **Material and Methods:** Main resource was the reports that were drawn up and sent to İstanbul by the head of sanitary matters of the third army troops during the first world war. Data was extended by searching relevant articles. Results were written in chronological order. **Results:** During the First World War, third army troops were responsible for defending east borders of the Ottoman Empire. There were very important population movements because of dispatching soldiers to the front during the pre-war, dispatching wounded soldier back during the war and civil society who live in the occupied regions, moved to hinterland. Because of the negative conditions caused by war such as insufficient food, fresh drinking water and hygienic atmosphere, they were face to face with contagious diseases. There was a big effort in order to protect soldiers and people against contagious Diseases. Reports was sent to İstanbul regularly by Dr Tevfik Salim who was Appointed to the third army troops' head of sanitary matters in March 1915, were the documents of this big effort. **Conclusion:** Army soldiers were vaccinated against smallpox and cholera regularly. Troops, who live in the region where epidemic diseases occurred, were re-vaccinated. People who had to abandon their homeland because of the occupation and starvation, also were vaccinated for their protection. Army was given a mission about fighting back against epidemic diseases which was occurred among civil society in 1917. During the same period, people -%44,8 of the population-were vaccinated against smallpox. Vaccines that were sent from İstanbul were not enough. So, new vaccine production laboratory was built in Erzurum. After occupation of Erzurum, vaccine production laboratories were built also in Merzifon and Sivas. Only Sivas laboratory produced smallpox for 1.169.810 people. These studies are our honour page in the history of Turkish Medicine during the bad war conditions.

Key Words: World War1, vaccination, diseases outbreaks, Turkey

Birinci Dünya Savaşı yıllarında 3. Ordu Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarını koruma görevini üstlenmişti. Karargâhı Erzurum'da bulunan ordunun görev alanı Ankara'dan cephe hattına kadar olan geniş bir bölgeydi. Bölgede, savaş öncesinde cepheye asker sevkiyatı, savaş sırasında yaralıların geriye nakli ve işgal edilen yerlerin sivil ahalisinin iç kısımlara göç etmesi gibi nedenlerle önemli nüfus hareketleri yaşandı. Savaşın yol açtığı olumsuz koşullar nedeniyle yeterli gıda, temiz içme suyu ve yeterince temizlenme imkânı bulunamadığı için ortam salgın hastalıkların görülmesine uygun hale gelmişti.

Üçüncü Ordu askerlerinin ve bölgede yaşayan sivil halkın bulaşıcı hastalıklardan korunması için yapılan çalışmalar arasında aşı uygulamaları da bulunmaktadır. Aşı üretiminin ve uygulamasının hangi koşullarda yapıldığının incelenmesi bu araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Üçüncü Ordu Sıhhiye Reisi Binbaşı Dr. Tefvik Salim (Sağlam) Beyin her ay düzenli olarak hazırlayıp İstanbul'a gönderdiği raporlarda aşılama hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır.

GEREÇ VE YÖNTEMLER

Birinci Dünya Savaşı süresince 3. Ordu Sıhhiye Reisi tarafından hazırlanarak İstanbul'a gönderilen raporlar makalenin ana kaynağını teşkil etmektedir. Konuyla ilgili makalelerin taranmasıyla veriler genişletilmiştir. Rumi takvime göre verilen tarihler Türk Tarih Kurumu tarih çeviricisi kullanılarak miladi takvime dönüştürülmüştür. Bulgular kronolojik sıra ile yazılmıştır.

BULGULAR

SAVAŞ ÖNCESİ HAZIRLIKLAR

Ülkemizde salgın hastalıklardan korunma amacıyla aşı uygulaması uzun yıllardır biliniyordu. 13 Nisan 1914 tarihinde yayınlanan "Emraz-ı Sariye ve İstilaiye Nizamnamesi" ile salgın hastalıklarla mücadele devletin görevleri arasına alınmıştır¹. Jenner usulü çiçek aşısı İstanbul'da 1800 yılında uygulanmıştır.^{1,2} 23 Temmuz 1892 tarihinde açılan Telkiahane-i Şahane'de Jenner usulü çiçek aşısı üretimine başlanmıştır.¹ Bundan başka ülkemizde 1887 yılında

kuduz, 1912 yılında tifo ve kolera aşılı üretilmiştir.^{1,2}

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen sonra seferberlik ilan edildi. Birliklerine katılan erlere çiçek, kolera ve tifo aşılı yapılmaya başlandı. "Seferde Sâri Hastalıkların Teşhis, Korunma ve Tedavisi Hakkında Muhtıra" gereğince efradın kıtaya geldiği 1.g ün çiçek ve birinci tifo, 3. gün birinci kolera, 5. gün ikinci tifo, 7. gün ikinci kolera, 9. gün üçüncü tifo aşılarının yapılması zorunluydu^{3,4}. Aşı yapılan erlere bir aşı kartı verilerek aşı durumları takip edilmekteydi. Asker sevkiyat mahallelerine ve sıhhiye istasyonlarına uğrayan erlerden aşı kartı isteniyor kart gösteremeyenlerin aşılı tekrar ediliyordu⁴.

Ordunun ihtiyacı olan aşılı İstanbul'da Bakteriyojihaneye-i Osmani'de üretilmekteydi. Bakteriyojihaneye 1915 yılında 2.684.790 mL tifo, 2.185.070 mL kolera, 52.235 mL veba ve 1.775.360 mL dizanteri aşısının yanı sıra difteri, dizanteri ve tetanoz serumları hazırlamıştır^{1,2}.

Üçüncü Ordu'nun erleri Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi tarafından gönderilen aşılı harpten evvel aşılınmıştı. Harbin başlamasından sonra ulaşımın aksaması nedeniyle 3. Ordu kendi aşı üretim tesislerini kurmuştur.⁴

SAVAŞ YILLARINDA AŞILAMA ÇALIŞMALARI

Karargâhı Erzurum'da bulunan 3. Ordu'ya çağrılan erler uzun yollardan yaya olarak geliyorlardı. Yeterince temizlenme imkânı bulamayan erler Erzurum'a vardıklarında bitlenmiş vaziyetteydi. Erzurum'da tifüs hastalığı münferit bir surette görülmekteydi. Vektörü bit olan hastalığın salgın yapması için ortam uygun hale gelmişti. Sarıkamış Muharebeleri'nden önce başlayan salgın, bu muharebelerden sonra bölgeye yayıldı⁵. Sarıkamış Muharebeleri'nden sonra 3. Ordu Kumandanlığı'na atanan Hafız Hakkı Paşa tifüse yakalanarak 13 Şubat 1915 tarihinde vefat etti.

Hafız Hakkı Paşa'nın vefatından sonra 3. Ordu Kumandanlığı'na getirilen Mahmut Kamil Paşa'nın karargâh heyeti arasında Dr. Tefvik Salim Bey de bulunuyordu. Tefvik Salim Bey İstanbul'dan ayrılmadan önce tifüs salgınına karşı alınacak tedbirler

konusunda Dr Reşat Rıza (Kor) ile fikir alışverişinde bulundu⁴. Reşat Rıza Bey tifüs hastalığına karşı aşı geliştirmek için deneyler yapıyordu^{6,7}. Bu deneylerin sonuçlarını Tevfik Salim Bey'le paylaşarak aşı hazırlanmasını önerdi.

Görev yeri Erzurum'a gitmek için İstanbul'dan yola çıkan Dr. Tevfik Salim Bey Ulukışla ve Niğde'den itibaren tifüs hastalarını görmeye başladıklarını bildirdi.⁸ Erzincan ve Erzurum'da önceden tifüs geçirmiş olanlar istisna edilirse hekimlerin hemen hemen tamamı tifüs nedeniyle hasta ya da nekahette idi.⁴ Bu manzara karşısında derhal çalışmalara başlayan Dr. Tevfik Salim Bey tifüs aşısını Reşat Rıza Bey yöntemiyle hazırlayarak kendisiyle birlikte İstanbul'dan gelen hekimlere 15 Mart 1331 (28 Mart 1915) tarihinde Hasankale'de uyguladı. Kendi istekleriyle aşı olan bu kişilerin beşi doktor, dokuzu subaydır. Aşı yapılan doktorlar İhsan Arif, Tevfik İsmail, Haydar Cemal, Salahattin ve Süreyya Ali Beylerdir.^{4,7} Bu uygulama ile tifüs aşı koruma amaçlı olarak insanlara ilk kez yapılmıştır.

Aşı elde etmek için tifüsün ateşli devresindeki hasta kanı gerekiyordu. Bu nedenle az miktarda üretilen aşı hekim ve hastabakıcıların korunması amacıyla kullanıldı. Reşat Rıza usulüyle üretilen tifüs aşısını Erzurum'da Dr. Alaattin ve Dr. Tevfik İsmail, Bayburt'ta Dr. Asım, Sivas'ta Dr. İzak ve Hasankale civarında Dr. Mihran Beyler de uygulamışlardır.⁷

Dr. Tevfik Salim Bey tarafından hazırlanarak İstanbul'a gönderilen 3. Ordu'nun sıhhi durumu hakkındaki Mart 1915 tarihli raporda 50.000 kişilik çiçek, tifo ve kolera aşılara şiddetle ihtiyaç olduğu belirtilmektedir.⁴ İstanbul'dan aşı sevkiyatının aksayacağı anlaşıldığından Üçüncü Ordu kendi aşı üretim tesisini kurmuştur. Erzurum Guraba Hastanesinde kurulan bu tesis 1915 yılının Temmuz ayında faaliyete geçmiştir. 3.Ordu sağlık raporlarına göre 1915 yılında bu tesiste 49,5 kilo tifo, 168 kilo kolera, 1,5 kilo dizanteri aşısı üretilmiştir⁴. 1915 yılının Ağustos ayında Rusya'da, Tiflis ve Bakü'de sonraki günlerde İran'ın Tebriz ve Rumiye bölgelerinde kolera görüldüğü anlaşıldığından, 3. Ordu'nun kolera aşılarını yenilemeye karar verilmiş, Erzurum aşı müessesesinde üretilen aşularla or-

dunun tamamı Ekim ayı ortalarına kadar bir kez daha koleraya karşı aşılanmıştır.⁴

1916 yılının ilk aylarından itibaren 3. Ordu geri çekilmeye başladı. Ulaşım araçlarının eksikliği nedeniyle Erzurum hastanelerindeki hastalar Erzincan'a yaya olarak sevk ediliyordu. Yollardaki hasta ve yaralılara yardım için çekilme hattı boyunca 8-10 km aralıklarla sıhhiye istasyonları oluşturuldu. Erzincan'da izdihamı önlemek amacıyla buradaki hastalarda aynı şekilde Sivas'a nakledildi. Erzurum'daki sıhhiye malzemeleri ile birlikte aşı laboratuvarı da Erzincan'a gönderildi. Erzincan'da faaliyete geçen aşı laboratuvarında 1916 yılı Şubat ayında 47 kilo kolera aşısı üretildiği aylık raporda bildirilmektedir.⁴ Tesiste Mart ayında 253 kilo kolera aşısı üretilmiştir. Aşı laboratuvarındaki gayretli çalışmasından dolayı Yüzbaşı Dr. Tevfik İsmail Bey takdir edilmektedir.⁴ Geri çekilme nedeniyle kolera Suşehri ve Sivas'a kadar yayılmıştır. Mart 1916 raporunda erlerin çoğunun koleraya maruz kaldığı halde hastalanmadığı sadece birkaç gün vibriyon hamili olarak kaldıkları belirtilmektedir. Kızılay hastanesindeki kolera salgınında tamamı aşı olan hastabakıcıların hastalığa yakalanmadığı halde aşısız olan bir hastabakıcının koleradan ölmesi aşının koruyucu etkisine kanıt olarak gösterilmektedir.⁴

Üçüncü Ordu 11 Temmuz 1332 (24 Temmuz 1916) tarihinde Erzincan'dan çekildi. Aşı laboratuvarı Sivas'a gönderilerek faaliyetlerine burada devam etti. Rus ilerleyişi karşısında sivil halk iç bölgelere göç etmeye başladı. Yollardaki izdiham nedeniyle sivil halktan pek çok kişi yollarda ölmüştür. Karahisar ile Suşehri arasında yollarda 1000'den fazla yeni mezar görüldüğü bildiriliyordu.⁴ Sivillerin hayatlarını korumak maksadıyla muhacir sıhhiye istasyonları kuruldu. İlk istasyon 27 Temmuz'da Suşehri'nde açıldı. Kısa sürede 22 istasyon daha faaliyete geçirildi. Bu istasyonlarda 28 Temmuz 1916 tarihinden 14 Şubat 1917 tarihine kadar 328.051 muhacir muayene edilerek 113.761 kişiye birinci kolera, 79.380 kişiye ikinci kolera, 116.824'üne çiçek, 6975 kişiye tifo aşuları yapılmıştır.⁴

Üçüncü Ordu'nun sıhhi durumunu bildiren İlkteşrin 1332 (Ekim/Kasım 1916) tarihli rapordan

Sivas aşı laboratuvarının yanı sıra Merzifon'da da yeni bir laboratuvar kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu ay içinde Sivas'ta 318 kilo kolera, Merzifon'da 150 kilo tifo aşısı yapılmıştır.⁴

Kuduz hayvanlar tarafından ısırılan insanları İstanbul'a göndermek güç olduğundan 1917 yılı Nisan ayında Sivas'ta kuduz tedavihanesi ve aşı üretim yeri tesis edilmiştir. İstanbul kuduz müessesesi müdürü Haim Naum'un Sivas'a gelmesiyle Haziran ayında faaliyete geçen kurumda yedi ay içinde ısırılmış 87 kişi tedavi edilmiştir.^{1,4} Haziran 1918 tarihli raporda belirtildiğine göre kuduz tedavihanesinde ay içinde 9 asker tedaviye alınmıştır.⁴

Orduda çiçek hastalığının görülmesi üzerine Sivas'ta ayrı bir çiçek aşısı üretim tesisi 1917 yılı Mayıs ayında faaliyete geçirilmiştir. Bu müessesede Dr. Server Kamil ve Dr. Asım Beyler çalışmıştır. Üçüncü Ordu mıntikasındaki sivil halka çiçek aşısı olmak mecbur tutulmuştur. Halkı aşılamak üzere hastanelerde yetiştirilen aşı memurları görevlendirilmiştir.⁴

Eylül 1917 tarihli rapordan Sivas ve Merzifon aşı laboratuvarlarının faaliyetlerine devam ettiği, bunun yanında Kayseri Zencidere'de bir laboratuvarın daha kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır.⁴

1917 yılında Rusya'daki iktidar değişikliğinden sonra Rus Ordusu çözüldüğünden 3. Ordu ilerlemeye başlamıştır. Aşı müesseseleri yerlerinde bırakılarak faaliyetlerine devam etmişlerdir. Temmuz 1918 tarihli raporda aşı imalathaneleri arasında Batum aşı laboratuvarı da yer almaktadır. Ay içinde Batum aşı laboratuvarında 284 kilo kolera aşısı imal edilmiştir. Batum limanına çıkacak bütün yolcular ve mürettebata kolera aşısı olma mecburiyeti getirilmiştir.⁴

Üçüncü Ordu tarafından kurulan aşı müesseselerinde savaş boyunca 1.827.810 kişilik çiçek, 1078,5 kg tifo, 5152,2 kg, kolera, 157,5 kg dizanteri aşıları üretilmiş olduğu kayıtlara geçmiştir.⁴ Aylık sıhhi raporların bazılarında aşı üretimi miktarları-

nın verilmemiş olduğu göz önüne alınırsa bu rakamlar daha fazla olmalıdır.

Sıhhiye Müdüriyeti Umumisi Ankara, Sivas, Erzurum, Trabzon, vilayetleri ile Niğde, Kayseri, Canik Sancaklarında bulaşıcı hastalıklarla mücadele görevini 20 Ocak 1917 tarihinden itibaren 3. Ordu Sıhhiye Reisliğine verdi. Bu göreve ordunun 84 hekimi katıldı. Ayrıca üç haftalık kurslarla yetiştirilen erlerden 139'u küçük sıhhiye memuru, 93'ü aşı memuru olarak görev aldı. Bu mücadelede on ay boyunca hekimler ve sıhhiye memurları tarafından ziyaret edilerek teftiş belgeleri doldurulan köy sayısı 2509'dur. Bu 10 ay zarfında bölge nüfusunun %44,8'ine tekabül eden 1.417.014 kişiye çiçek aşısı yapılmıştır. Bu çalışma boyunca hazırlanan kolera aşılarından 2.566 kilosu sivil halktan 462.686 kişiye uygulanmıştır. Mücadelede 57.964 kişi tifoya karşı aşılanmıştır.⁴

TARTIŞMA VE SONUÇ

Üçüncü Ordu bir yandan düşmanla diğer yandan salgın hastalıklarla mücadele etmiştir. Her türlü araç gerecin kısıtlı olduğu zor koşullarda askerleri ve sivil halkı salgın hastalıklardan korumak için olağanüstü bir gayret göstermiştir. Aşı gelmiyor diyerek mücadeleyi bırakmamış, kendi aşı laboratuvarlarını kurarak aşı üretmiştir. Erlerini sıhhiye memuru ve aşıcı olarak eğiterek personel yokluğunu bahane etmemiştir. Üretilen aşıların konacağı tüp bulunmadığı için aşı dağıtımının yapılamadığı koşullarda çalışmalarını aksatmamışlardır.⁴ Ürettikleri kaliteli aşılarla zamanın tıbbi bilgilerine hakim olduklarını göstermişlerdir. Başta Dr. Tevfik Salim Bey olmak üzere bu mücadelede görev yapan bütün hekimlerimiz ve sağlık görevlilerimiz Anadolu halkını salgın hastalıklara karşı yalnız bırakmayarak tıp tarihimize gurur duyabileceğimiz bir sayfa armağan etmişlerdir.

Teşekkür

Makalenin İngilizce özetini düzenleyen sayın Berna Bayrak SARI'ya teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

1. Yıldırım N. [Preventive health implications to Republic from Tanzimat] Encyclopedia of Turkey to Republic from Tanzimat. İstanbul: İletişim Yayınları;1986 p.1319-38.
2. Unat EK. [Vaccination of human infectious diseases in Otoman Empire]. Dirim 1978;11-12:366-70.
3. Chamber of Health Ministry of Defense. [General information about service of health and precaution against infectious diseases in military expedition]. İstanbul: Kader Matbaası; 1330.(1914-1915).
4. Sağlık TS. [Health Service of Third Army in the World War I]. İstanbul: Askeri Basımevi; 1941.
5. Karatepe M. [Struggle against typhus in the Caucasian front during the First World War]. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 2002;(8):107-62
6. Berke Z. [Medical virology]. Ankara:1974. p.1253-39.
7. Unat EK: [Struggle against typhus in Turkish Army in the World War I]. Cerrahpaşa Tıp Fak. Dergisi 1989;(20):255-63.
8. Gökçe Tİ, Üster S: [Tevfik Sağlık 1882-1963]. Akgün Matbaası. İstanbul, 1968.